

**ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ
ЗАГАЛЬНИХ ПЕРЕПИСІВ НАСЕЛЕННЯ
В ІСТОРИЧНІЙ ДЕМОГРАФІЇ**

*Тетяна Водотика,
Сергій Водотика*

Тетяна Водотика,

кандидат історичних наук,
шеф-редакторка журналу
«Місто: історія, культура, суспільство»

Tetiana Vodotyka,

PhD in History, Editor-in-Chief of the journal
City: History, Culture, Society

vodotyka@mics.org.ua
<https://orcid.org/0000-0001-5714-4222>

Сергій Водотика,

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії України
та методики викладання
Херсонського державного університет

Serhii Vodotyka,

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor of the Department of History
of Ukraine and Teaching Methodology,
Kherson State University

sergijvodotyka@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6011-6468>

**УДК УДК 94(477)”1897”
DOI 10.15407/mics2026.01.197**

Creative Commons – Attribution-ShareAlike
4.0 International – CC BY-SA 4.0

У статті проаналізовано евристичний потенціал загальних переписів населення як джерела історичної демографії на прикладі перепису населення Російської імперії 1897 року. Показано місце переписів у формуванні демографії як наукової дисципліни та їхнє значення для державного управління від ранньомодерного часу до XX століття. Особливу увагу приділено програмі, методиці проведення та публікації результатів перепису 1897 року, а також структурі його статистичних таблиць.

Проаналізовано інформативні можливості перепису для вивчення чисельності населення, соціальної структури, урбанізації, міграційних процесів, рівня освіти, мовної та конфесійної ситуації, професійної структури й соціально-економічних трансформацій у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX століття. Окремо розглянуто методологічні проблеми використання матеріалів перепису, зокрема труднощі реконструкції етнічного складу населення, зумовлені відсутністю в програмі перепису питання про етнічну самоідентифікацію, специфікою фіксації рідної мови та конфесійної належності, а також змінами адміністративно-територіальних кордонів.

Зроблено висновок, що, попри ідеологічну обмеженість програми перепису, його матеріали залишаються одним із найнадійніших і найінформативніших джерел для дослідження історичної демографії, соціально-економічної історії та процесів модернізації. Евристичний потенціал перепису 1897 року далеко не вичерпаний і може бути розширений шляхом критичного аналізу, перерахунків і міждисциплінарних підходів.

Ключові слова: історична демографія, загальні переписи населення, перепис 1897 року, Російська імперія, Наддніпрянська Україна, урбанізація, міграції, соціальна структура, етномовний склад, модернізація.

Всезагальні переписи населення традиційно і закономірно є основним джерелом вивчення історії народонаселення. Власне, саме суцільні переписи у розумінні Огюста Конта поставили демографію на об'єктивну джерельну основу. Намагання замінити ці переписи бутафорською абракадаброю з різноманітних і різнорідних баз даних себе не виправдовують. Саме всезагальні переписи створюють необхідне достовірне підґрунтя для ефективної політики влади в усіх провідних сферах життя суспільства – від оборони до обсягу та структури соціальних витрат.

Історія переписів населення сягає Давнього Риму, де в період республіки переписи дорослих чоловіків мали на меті з'ясувати потенційну чисельність війська. З часів Нової історії переписи населення стали необхідним та ефективним інструментом державного управління. Скажімо, в Канаді у 1871 році було проведено перший офіційний державний перепис населення всієї країни. Із середини ХХ століття переписи проводять кожні п'ять років, причому поряд з удосконаленням програм і методики переписів їх доповнюють муніципальними переписами.

У США існує конституційний припис проведення демографічного перепису кожні десять років (стаття 1, розділ 2 Конституції США), і вже у 1790 році було проведено перший федеральний перепис¹. Прикметно, що в США опікується демографічним переписом спеціальний орган державного управління – Бюро переписів населення.

У Старому світі, передусім у Західній Європі, переписи населення мають давню історію: у Бельгії перший пройшов у 1846 році і з 1968 року функціонує Національний реєстр, тобто база відомостей на кожного громадянина держави. У Данії історія демографічних переписів розпочалась у 1769 році, Фінляндії – 1749 році, Франції – 1801 році, Німеччині – 1719 році, Ісландії – 1703 році, Швеції – 1749 році тощо.

У підросійській Україні після тривалих дискусій лише у кінці ХІХ століття імперська влада зрозуміла нагальну потребу проведення загального перепису, хоча наполягала на обчисленні мобілізаційного потенціалу держави. При цьому ігнорувалися нові соціальні процеси індустріальної модернізації (формування соціально-економічних класів підприємців і найманих робітників, розшарування селянства і міщанства, штучність збереження традиційних станів, остаточна втрата росіянами панівного становища в етнонаціональному складі населення та домінування неросіян тощо).

28 січня (9 лютого) 1897 року було проведено перший і єдиний всезагальний перепис населення в Російській імперії. Він став принципово важливою подією в історії вітчизняної демографії й урбаністики.

Водночас у літературі з історичної демографії та історії урбаністики дані перепису використовують недостатньо, нерідко некоректно. Величезний інформативний потенціал матеріалів перепису значною мірою так і залишається потенціалом.

1. Constitution of the United States, transcript, National Archives, accessed December 22, 2025, <https://www.archives.gov/founding-docs/constitution-transcript>.

Метою розвідки є аналіз евристичного потенціалу відомостей загального перепису населення 1897 року та критичний огляд як традиційних, так і новітніх методик його використання в історичній демографії.

Перепис становив опитування усіх наявних жителів підготовленими переписниками взимку, коли міграції населення були мінімальними. Взагалі це була акція великого державного значення – ретельна підготовка, попередні та контрольні часткові опитування, докладна обробка і публікація результатів, залучення науковців-демографів, солідний бюджет із нагородженнями і заохоченнями. На ці, як і деякі інші, аспекти слід звернути увагу і вітчизняним державним органам.

Почнемо з огляду публікації результатів перепису. В цілому за 1897–1905 роки було опубліковано близько 200 якісно надрукованих видань серією «Перший загальний перепис населення Російської імперії» у тематичних та узагальнених² і регіональних (губернії та найбільші міста, 89 томів і 119 книг) томах. Для вітчизняних дослідників варто рекомендувати використовувати підсумкові томи і книги за українськими містами і губерніями – Волинською, Таврійською, Катеринославською, Київською, Подільською, Полтавською, Харківською, Чернігівською, Бессарабською і містом Одеса³. Усі ці видання розміщені у всесвітній павутині в електронних ресурсах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського та на сайті Інституту історії України НАН України, що полегшує їх використання.

Кожний відповідний том містить передмову, короткий огляд основних статистичних даних щодо губернії, дві узагальнені таблиці з відомостями про склад наявного населення з розподілом за повітами і містами, статтю, місцем народження, соціальними станами, віросповіданням, рідною мовою, письменністю, щільністю населення. За приклад візьмемо том із відомостями щодо Таврійської губернії⁴.

Після передмови розміщено 25 таблиць, переважно комбінованих за декількома ознаками, причому в територіальному розрізі виділено повіти, міське і сільське населення, міста. Є таблиці з відомостями про наявне і постійне населення, розподіл населення за домогосподарствами (чисельність членів домогосподарства, наявність сторонніх осіб і найманих робітників), склад населення за віком і статтю і комбінацію віку та письменності, розподіл жителів за комбінацією віку і сімейного стану, комбінацію мешканців за станами (спадкові дворяни, дворяни особисті і чиновники не з дворян та інші стани). Кожна станова група поділена на такі категорії: народжені у повіті проживання, народжені в губернії проживання, народжені в інших губерніях імперії та в інших державах.

2. *Общий свод по империи результатов данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г., в 2-х томах* (Санкт-Петербург: МВД, 1905); *Численность и состав рабочих в России на основании Всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г., том 1–2* (Санкт-Петербург: МВД, 1906).
3. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. 41, Таврическая губерния* (Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет МВД, 1904); *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. 47, кн. 1, Город Одесса* (Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет МВД, 1904).
4. *Ibid.*, 1–3.

Далі, у таблиці VII, подано доволі докладні відомості щодо «немісцевих» (народжених поза губернією) мешканців за місцем народження — комбінація місця проживання (повіт, місто з місцем народження — за місцем народження в імперії (97 адміністративно-територіальних одиниць — губерній та областей)) або за кордоном (32 одиниці виміру — переважно держави, але в Німеччині виділено декілька історичних регіонів, а також Азія, Африка, держави Центральної Америки)⁵.

Розподіл населення за станами подається за звичною комбінацією — територіально це губернія, міста, сільська місцевість і аналогічний розріз за кожним повітом. Становий (в оригіналі — «сословный») склад охоплює родини з поділом на чоловіків і жінок спадкових дворян, дворян особистих і чиновників — не дворян, служителів культу християнських конфесій, почесних громадян (спадкові й особисті), купців, міщан, селян, козаків, іногородців, уродженців Фінляндії без зазначення стану (це один з прикладів подвійного рахування та проблем з обчисленнями для неуважних користувачів), іноземних підданих, осіб поза цими станами. Знов-таки є проблеми з останньою графою — нерідко в літературі відповідні показники є ознакою кризи становості, хоча до цієї графи передусім потрапили непозначені стани — скажімо, іноземні колоністи⁶.

Доволі інформативною є таблиця IX — склад населення за письменністю й освітою (вища, середня спеціальна, загальна середня), станом і віком та статтю, причому ці відомості подані в розрізі губернії, повіту, міст і сіл. Зрозуміло, що вони містять унікальний фактаж як щодо загального рівня освіти за віком, статтю (ось пожива для прихильників гендеру), місцем проживання (міста різних категорій та села), соціальним станом тощо, що дає можливість показати соціальну спрямованість освіти в імперії.

Сімейне становище за станами, зокрема особливості народжуваності в різних соціальних групах, відображене у таблиці X. Як завжди, ці дані подані у звичному для перепису адміністративно-територіальному поділі.

Популярними серед дослідників із часів горбачовської Перебудови є відомості таблиць XII–XVI з даними (подані у звичній адміністративно-територіальній комбінації) щодо конфесійної належності: православні та єдиновірці, старообрядці, вірмени-григоріани, вірмени-католики, католики, лютерани, протестантські конфесії, пресвітеріани, меноніти, англікани, інші християнські конфесії, караїми, юдеї, мусульмани, буддисти, інші нехристиянські конфесії. У таблиці XIII вміщено розподіл за мовою із позначенням статі. Характерно, що у комірку «групи і мови» у категорію «русские» (за оригіналом) включено носіїв «великоруської», «малоруської» і «білоруської» мов⁷. Цю ж схему сповідують путіністи, які називають українців частиною росіян (які ну хіба трохи зіпсовані бандерівцями) і не визнають українців

5. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, т. 41, 44–55.

6. *Ibid.*

7. *Ibid.*, 94.

як окремий етнос. Перепис виділив поляків, носіїв решти слов'янських мов (чехи, серби, болгари), литовсько-латиських мов (литовці, жемайти, латиші), романських мов (молдавани, французи, італійці), німців і носіїв решти германських мов (шведи, норвежці, голландці, англійці), греків, албанців, вірмен, персів, осетин, ромів, євреїв, кавказьких горян, угро-фінів (фіни, естонці, черемиси, вольдь, мордва, угорці), осіб «турецько-татарських», тобто носіїв тюркських мов (татар, чувашів, турків, киргизів), носіїв арабської мови, «сиро-халдейської» (за сучасними уявленнями – арамейські діалекти)⁸.

У таблиці XIV подано потрібну комбінацію: звичну за переписом територіальну, за конфесійною належністю за вище означеними критеріями. В кожній конфесії додатково, крім звичного виділення статі, виокремлено категорію письменних. Третім елементом є рідна мова.

Всі вище зазначені мовні групи згруповані за адміністративно-територіальними категоріями та конфесійною належністю. Тобто, з таблиці можна довідатись про кількість російськомовних за визначеними конфесіями у Бердянську, Оріхові, Дніпровському повіті, в Олешках тощо⁹. Наголосимо, що до цієї таблиці звертається безліч науковців, публіцистів, блогерів тощо. Проте у більшості випадків такі звернення некоректні, про що мова піде нижче.

У таблиці XV вміщено розподіл населення за рідною мовою, письменністю та віковими групами¹⁰. Відповідні відмінності аргументовано ілюструють не лише реальну дикість росіян у сфері освіти, а й реальну політику імперії щодо вивчення (точніше невивчення) мов неросійських народів, зокрема й українців. Вплив рівня освіти на соціальний статус, мобільність і врешті на формування української нації неодноразово привертала увагу українських дослідників, зокрема Богдана Кравченка у фундаментальній праці «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.»¹¹. Не менш жакливу ситуацію зафіксував перепис і щодо освіти корінних народів України: було виділено лише караїмів і кримських татар, кримчаків «заховано» серед євреїв, а про приазовських греків взагалі «забули»¹².

У таблиці XVI містяться специфічні дані про сімейний стан різних вікових груп, що може бути джерелом дослідження історії шлюбності та зокрема шлюбного віку. У сполученні з розподілом за рідною мовою це додає інформацію про еволюцію шлюбних традицій у різних етнічних групах.

Таблиці XVII–XIX вміщують дані щодо осіб із фізичними недоліками (порушення здоров'я, мовлення, зовнішності) за віком, рідною мовою і станом¹³. Очевидно, що ці відомості є цінним джерелом з історії медицини, стану здоров'я, особливостей

8. Ibid., 94–97.

9. Ibid., 98–125.

10. Ibid., 126–165.

11. Б. Кравченко, *Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.*, пер. В. Івашко і В. Корнієнко (Київ: Основи, 1997).

12. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, т. 41, 126–164.

13. Ibid., 169–183.

дієти, екологічної ситуації, соціально-психологічного стану суспільства тощо. Нам не доводилося зустрічати праці професійних істориків медицини з використанням відомостей перепису 1897 року, хоча у загальних працях з історії охорони здоров'я є влучні випадки аналізу цих даних¹⁴.

Надзвичайний евристичний потенціал для вивчення соціально-економічної історії, історії економіки та історії соціального обличчя населення мають відомості щодо «груп занять» (точніше сказати, джерел отримання прибутків, сфер життєдіяльності) у таблицях XX–XXIII. Так, у таблиці XX «Губернський підсумок населення за групами занять і віком» перепис виділив 64 види занять, які мали охопити максимально можливий для перепису перелік джерел отримання доходів. У цілому це вдалося, бо, за нашими підрахунками, з 424 547 осіб із розробки лише 2217 осіб (0,522 %) не вказали заняття із запропонованих (ідеться як приклад про Таврійську губернію)¹⁵.

Щодо зафіксованих занять, то жодний з відомих нам вітчизняних переписів не містить такого докладного переліку: адміністрація, суд і поліція, збройні сили (в СРСР з кінця 1920-х років ці відомості були секретними), служителі культу (з розподілом на православних, інших християн і не християн), освіта, наука і мистецтво, охорона здоров'я, засуджені (знов-таки у СРСР таких відомостей немає) тощо. Є і досить незвичні для сучасності групи «прибутки з капіталу і нерухомого майна, кошти батьків і родичів» — об'єднані дивним чином непрацевдатні за віком особи, рантьє і підприємці-орендарі.

Зайняті у сільському господарстві поділені на «землеробів», «тваринників» і «бджолярів» (sic!), хоча в реальності селяни сполучали всі ці заняття і виділяти їх можна лише теоретично. Навіть традиційні номади, за свідченням провідних дослідників кочівництва, займалися землеробством¹⁶. Не менш дивним є виділення «рибалство і мисливство», бо в Україні мисливство як основний засіб існування зникло за декілька століть до перепису. Інша справа, що в глухому Поліссі мисливство могло давати основну частину грошового доходу, скажімо, за рахунок продажу хутра бобрів, лисиць, куниць тощо. Але ж селянське господарство було комплексною сімейною справою — діти пасли гусей, свиней, телят (згадаймо гумореску Остапа Вишні «Як ми колись вчилися»), жінки працювали на городі тощо, та й сам умовний чоловік-мисливець більшу частину часу працював на власному господарстві.

Отже, основним джерелом існування було саме сільське господарство, а ось мисливство забезпечувало грошові надходження. Саме таку картину засвідчували бюджетні обстеження як більш надійне джерело¹⁷. Це була типова ситуація для на-

14. І. Робак, *Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. — 1916 р.)* (Харків: ХДМУ, 2007), 97–98, 263–278.

15. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, т. 41, 184–185.

16. А. Хазанов, *Кочевники и внешний мир* (Алматы: Дайк-Прес, 2002), 61–93.

17. В. Калініченко, *Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження* (Харків: Основа, 1997), 250–267.

півнатуральних і натуральних селянських господарств, а реально те саме рибальство чи скотарство було джерелом існування для товарних спеціалізованих бізнесів у відповідній галузі. Очевидно, що такі нюанси необхідно враховувати у процесі використання матеріалів перепису.

Виділено гірничодобувну промисловість (група 22 «Добування руд і копії», тобто шахти) і металургію. Доволі докладно проаналізовано обробну промисловість — графи з 24 до 33 — оброблення окремих сільгосппродуктів (тваринництва, волокнистих культур, тютюну), дерева і металооброблення, винокуріння, харчосмакова галузь («обробка рослинних і тваринних їстівних продуктів» в оригіналі). Також виділено поліграфію, виробництво інструментів, обладнання і годинників (чомусь разом з виробництвом іграшок), ювелірну, легку промисловість, будівництво, «виробництво екіпажів (для запрягання тварин) і дерев'яних суден»¹⁸.

Дивним, але характерним для тогочасної імперії виглядають виділені групи занять у транспортній галузі — «водні сполучення», залізниці, «візний промисел» (здаємо одеських биндюжників і міських «візників»), решта транспортних засобів сухою дорогою. Відповідно до соціального часу виділено групу «пошта, телеграф і телефон».

Значну увагу перепис приділив стану фінансів і торгівлі — 16 груп із 64, або 25 % усіх виділених груп. Зокрема, виділені банківські установи, торгове посередництво, 11 видів торгівлі: загальна, худобою, зерном, іншими продуктами сільського господарства, будівельними матеріалами і паливом, хатнім начинням, металами, машинами і зброєю, одягом, шкірою і хутром, предметами розкоші і предметами культу, розносна і розвізна (очевидно, попередники сучасних онлайн і «на винос») тощо¹⁹.

Важлива інформація вміщена у таблиці XXI «Розподіл населення за групами занять по повітам і містам»²⁰. Зрозуміло, що ці відомості дають можливість передусім історикам економіки скласти уявлення про господарську спеціалізацію та історичні традиції господарювання. Для спеціалістів з історичної демографії виділимо дві групи осіб в кожній територіальній одиниці: губернія, повіт, усі міста, губернський центр і найбільші міста. Ці дві групи — особи із самостійним заняттям (джерело прибутків) і члени їхніх сімей. Ідеться про кількісний склад родин різних професійних (соціально-професійних) груп, кількість селянських господарств і бізнесів у кожній галузі.

Чутливі відомості про реальне соціально-економічне становище українців, росіян та інших етносів імперії містяться в об'ємній за інформацією таблиці XXII «Розподіл населення за групами занять і за народностями, на основі рідної мови»²¹. У територіальному розрізі виділено вже звичні одиниці (губернія, сільська місце-

18. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, т. 41, 184.

19. *Ibid.*

20. *Ibid.*, 186–191.

21. *Ibid.*, 192–261.

вість, міста губернії, повіти та окремі міста) з виділенням 64 груп занять, про які йшлося вище. По горизонталі виділено окремі етномовні (саме так, етномовні — про це більш докладно скажемо далі) групи — «великороси», «малороси», «білоруси» під загальною назвою «русские».

Виділено також поляків, чехів, сербів і болгар, литовців і латишів, молдован, французів, італійців, німців, шведів, норвежців, голландців, англійців, греків, вірмен, ромів і окремо решту індоєвропейців, євреїв, картвелів (грузинів), мінгрелів, лазів, сванів, грузинських євреїв за мовою, кавказьких горців; серед угро-фінських народів виділено естонців, угорців і решту; серед турецько-татарських (очевидно, тюркських) виділено три групи — татари, турки (очевидно, османи) і решта турецькомовних.

Звернімо увагу на дві обставини. По-перше, імперський перепис не відділив кримських татар (киримли) від інших етносів із загальної групи «татари», які є окремими етносами — казанських, астраханських, сибірських тощо. Путінська Росія наслідує і в цьому імперію Романових і стверджує, що кримські татари і казанські татари є одним народом, який має свою автономію у Поволжі. Отже, до своєї етнічної Батьківщини — Криму — кримські татари не мають ніякого стосунку. І Крим — це звичайна російська область, за Путіним, а точніше військова база. Все інше, зокрема інтереси корінних мешканців Криму, — другорядне. По-друге, в кожній етномовній групі виділено категорії «самостійні» отримувачі доходів і «члени родин». Це дозволяє виділити і проаналізувати особливості соціально-економічної структури кожного етносу, динаміку традиційних і модерних рис у родині.

Отже, матеріали перепису 1897 року незвичні для сучасного дослідника. Наголосимо, що отримані відомості безпосередньо визначаються метою і програмою перепису. Проведений імперською владою в межах офіційної «охранительной политики», перепис ідеологічно мав підтвердити міцність соціального підґрунтя монархії, важливість станової структури, з'ясувати мобілізаційний ресурс та урбанізаційні процеси, кількість населення, міграцію з села у місто та між губерніями, мовну та релігійну ситуацію тощо. Водночас перепис не мав на меті виявити поступ капіталізму та ринкових відносин, формування нових соціальних класів та руйнування верств традиційного суспільства.

Звідси було сформульовано і програму перепису з 14 питань: ім'я (прізвище), сімейний стан, ступінь спорідненості з головою господарства, стать, вік, стан або становище, віросповідання (віровизнання), місце народження, місце прописки, місце постійного проживання, рідна мова, освіта (письменність і де навчався), заняття (джерело отримання прибутків) за 64 групами і з виділенням основного та побічного, фізичні недоліки (слух, зір, божевілля), відношення до військового обов'язку, «відсутність, тимчасовий виїзд і тимчасове перебування» в місці та на час проведення перепису²². Згідно з тодішнім уявленням, базою опитування було

22. В. Стешенко, «Переписи населення», в *Енциклопедія історії України*, т. 8 (Київ: Наукова думка, 2011), 130–134.

господарство. Зазначимо, що збереглися (різною мірою) первинні переписні листи населення Київської і Харківської губерній і міста Одеса²³.

Після перевірки на місцях переписні листи переносили для кожної особи на перфокарту, підрахунки здійснювали за допомогою рахункових електромашин і ретельно обробляли для підсумкових результатів. Матеріали перепису вважають достовірними і цілком коректними як джерело історичної демографії.

Природно, що перепис мав недоліки. Скажімо, траплялись неточності під час оброблення окремих переписних листів, деякі з них не мали всієї передбаченої інформації. Втім, тогочасна статистика (як і сучасна) не претендує на абсолютну точність, і ці технічні неточності не ставлять під сумнів результати. Більшою мірою вплинули методологічні та методичні недоліки проведення перепису.

Так, певна плутанина виникла з так званим приписним, тобто військовозобов'язаним населенням, оскільки воно залишалось «приписним» до сільської громади через зацікавленість селян у більшій кількості військовозобов'язаних попри фактичне проживання поза сільською громадою. Письменність українською мовою, як і всіма неросійськими мовами, була суттєво занижена тому, що вона фіксувалась лише до тих осіб, хто не міг читати російською. І хоча чисельність письменних українською мовою знижувалась, усе ж цифри перепису вражають щодо масштабів русифікації.

Зокрема, серед 59 176 мешканців Херсона, нашого рідного міста, тодішнього губерньського центру, налічувалось 39,7 тис. «росіян» (тобто власне росіян, українців і білорусів), і з них письменними по-російськи були 12 461 особа, або 31,3 %, а серед власне росіян — з 27 902 осіб письменними по-російськи були 9255, або 33,17 %. Тобто відсоток письменних був вищим за рахунок чиновників та інтелігенції. Росіяни в Херсоні проявляли традиційну для них зверхність щодо неросіян, їхньої мови і культури. Так, серед росіян, письменних іншими мовами, було виявлено дві жінки.

Серед 11 591 особи українськомовного населення міста письменних по-російськи зафіксовано 3134 особи, або 27,04 %, тобто перепис достатньо чітко зафіксував упослідженість українців у сфері освіти. На колишніх Запорозьких Вольностях грамотних серед українців було на 6,66 % менше порівняно з «понаехавшими» росіянами, або на 1/5. І буквально приголомшливо: перепис зафіксував одну (sic!) особу (до речі, жінку), письменну по-українськи, що становить 0,008 % серед українськомовних мешканців міста. Коментарі у цьому випадку зайві²⁴.

Перепис проводили взимку, що цілком виправдано з погляду мінімальної міграції населення. Саме у такий час зазвичай і проводять загальні демографічні переписи. Але в Російській імперії в кінці XIX століття взимку припинялись деякі види діяльності — будівництво, річкова і морська навігація тощо, на яких були зайняті

23. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Каталог сохранившихся переписных листов в архивах России, Украины и других стран, accessed December 22, 2025, <https://metrics.tilda.ws/perepis1897>.

24. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, т. 47, 157.

селяни-відхідники. Відповідно перепис 1897 року применшив масштаби міграції селян і кількість найманих робітників.

Також не було враховано реальний рівень урбанізації через бюрократичний підхід до визначення статусу поселень: деякі промислові центри Донбасу, Придніпров'я та Кривбасу не вважали містами. Скажімо, Донецьк отримав статус міста лише у 1917 році, хоча у 1897 році мав приблизно 30 тис. мешканців. Водночас чимало історичних міст фактично перестали ними бути, але перепис їхніх мешканців вважав городянами, і, відповідно, цю обставину слід враховувати²⁵.

Були і ще дрібніші недоліки в переписі, але вони не впливають на загальну оцінку його як достовірного та надійного джерела, яке порівняно широко використовують науковці. Проте в процесі використання матеріалів перепису слід враховувати низку важливих нюансів.

Почнемо з головного питання — кількість населення. Відомо, що адміністративні кордони губерній Російської імперії не збігаються з сучасними кордонами України. Тому механічне врахування під час підрахунків чисельності населення як суми населення «українських губерній» не дає істинної картини. У кращому випадку дослідники вилучають із підрахунків щодо Таврійської губернії Крим²⁶, що принципово не міняє картини.

Очевидно, що підрахунки чисельності населення Наддніпрянської України на 1897 рік можливі лише за перерахунку населення в сучасних кордонах України, що зробив Сергій Чорний у невеликому довіднику «Національний склад населення України в XX сторіччі»²⁷. Йдеться про коректний перерахунок матеріалів перепису 1897 року в адміністративних кордонах імперії щодо сучасних кордонів України. Причому ніяких надгероїчних зусиль для цього не знадобилося — прості підрахунки і перерахунки. Але упорядник довідника проявив уважність, дослідницьку культуру, розуміння механізму утворення джерела і способів його використання для з'ясування чисельності населення.

Отже, щодо методики підрахунків. Загальновідомо, що адміністративні кордони Російської імперії 1897 року значно відрізнялися від сучасних державних кордонів України. До території України тоді належало дев'ять українських губерній: Волинська, Подільська, Київська, Полтавська, Харківська і Катеринославська повністю, Чернігівська губернія без Стародубщини (наразі це територія Росії), Херсонська губернія без Тираспольського повіту (входить до складу Молдови). Щодо Таврійської губернії — її територія повністю входить до складу України. Але щодо 1897 року при характеристиці демографії України коректніше не включати до підрахунків Крим, адже він став українським лише у 1954 році. Отже, в матеріалах перепису 1897 року

25. Д. Чорний, *По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX — початок XX ст.)* (Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007), 33–38.

26. В. Константинова, *Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–2004 роки)* (Запоріжжя: АА ТанDEM, 2010), 499–502.

27. С. Чорний, *Національний склад населення України в XX сторіччі: довідник* (Київ: ДНВП «Картографія», 2001).

при аналізі демографічних аспектів історії коректно враховувати лише три материкові або таврійські повіти — Бердянський, Дніпровський (Олешківський) і Мелітопольський.

Проте в літературі найчастіше «забувають» долучити до підрахунків частини Бессарабської, Курської, Воронежської, Орловської і Мінської губерній та Облaсті Війська Донського. Так, зі складу колишньої Бессарабської губернії Акерманський (наразі Білгород-Дністровський), Ізмаїльський і Хотинський повіти входять до складу України. Акерманський і Ізмаїльський повіти — це власне частина південного українського історичного регіону Бессарабія. Північна Бессарабія входить до незалежної Молдови. Хотинський повіт Бессарабської губернії — історико-географічна область (земля) — частина історико-географічного регіону Буковини і наразі входить до Чернівецької області України.

Щодо Курської губернії. Її Путивльський повіт лежить у межах Сумської області, що зумовлює необхідність включення його до складу України під час історико-демографічного вивчення матеріалів перепису 1897 року²⁸. Водночас дані Курської губернії створюють й інший прецедент. Так, нині у складі України перебуває не весь Путивльський повіт — Крупецька волость повіту залишилась у складі Росії. Проте точніше перерахувати матеріали перепису 1897 року і врахувати Крупецьку волость «неможливо через відсутність більш докладних даних перепису 1897 р.»²⁹. Цей кейс стосується і ще кількох територій.

Зокрема, з тієї ж Курської губернії у складі сучасної України перебувають дві частини Грайворонського повіту — села Миропілля і Криничне (нині Солідарне) та частина Білгородського повіту. З території Орловської губернії в кордонах 1897 року нині до складу України входять кілька сіл Севського повіту: згадуються Фотовиж, Баранівка, Дем'янівка, Муравийня, Товстодубове, Микитське, Рожковичі, Ситне та інші. З колишньої Мінської губернії у складі України перебуває частина Полісся на українсько-білоруському етнографічному кордоні, що входила до колишніх Речицького, Мозирського і Пінського повітів, зокрема Любешівська, Морочницька, Угриничівська, Березовська, Кухітськовольська волості.

Щодо Облaсті Війська Донського, то в Україні є територія на крайньому сході Донецької та Луганської областей зі складу колишніх Донецької та Таганрогської округ області. Найвідомішим із відповідних населених пунктів є селище Станиця Луганська (сама назва красномовна) Луганської області колишньої Донецької округи Облaсті Війська Донського через бойові дії у 2014 і 2022 роках під час Війни за незалежність України. У Станиці Луганській до російської окупації функціонував музей історії та етнографії донського козацтва³⁰. Нащадки донських козаків у значній

28. Ibid., 34–35.

29. Ibid., 37.

30. Т. Водотика і Л. Савенок, «Історія Слов'янoserbії в контексті історичної регіоналістики», *Регіональна історія України* 4 (2010): 81–97.

кількості також мешкають у другій колишній станиці (адміністративна одиниця на кшталт сучасної об'єднаної територіальної громади) донців — Новомиколаївській Таганрозької округи Облaсті Війська Донського (нині місто Новоазовськ Донецької облaсті). Можна згадати і сучасне село Дар'їно-Єрмаківка Луганської облaсті — колишній козацький хутір (за козацькою термінологією насправді це село) Новочеркаської станиці донського війська.

Зі складу Воронежської губернії в Україні розташована колишня Троїцька волость Валуйського повіту (нині селище Троїцьке Сватівського району Луганської облaсті) у складі близько 60 населених пунктів. Перелік подібних змін вище наведеним далеко не вичерпується.

Зрозуміло, що проблема зміни державного кордону України та Росії у 1991 році порівняно з адміністративно-територіальними межами 1897 року заслуговує спеціального дослідження³¹. Не слід забувати, що за радянський час зі складу України було передано до Росії й Білорусі чималу частину територій і населення. Варто ще раз наголосити, що брак первинних документів перепису 1897 року не дозволяє коректно перерахувати відповідні дані в кордонах незалежної України. Наразі найбільш коректні цифри чисельності населення Наддніпрянської (підросійської) України за переписом 1897 року містяться у довіднику спеціаліста-картографа Сергія Чорного³², причому відповідні підрахунки недооцінені в літературі. Водночас наголосимо, що все це не підважує достовірність перепису та свідчить про можливість коректного усунення частини негараздів перепису 1897 року.

Ще один нюанс використання матеріалів перепису 1897 року пов'язаний зі змінами в адміністративно-територіальному устрої в Україні порівняно з кінцем XIX століття. Точніше, це ширша проблема відповідності між сучасним адміністративно-територіальним устроєм та адміністративною належністю відповідних міст, сіл, регіонів у 1897 році. Щодо перепису 1897 року, то ця проблема актуалізується через залучення до наукового обігу відповідної статистики.

Скажімо, у наукових працях її переважно вирішують шляхом більш-менш коректного визначення географічних меж на кшталт «Правобережна Україна» (тоді враховують Київську, Волинську і Подільську губернії), «Лівобережна Україна» (основні одиниці — Чернігівська, Полтавська і Харківська губернії) і «Південь України» (Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії). І хоча у такому випадку, найчастіше без спроб врахувати вище зазначені особливості перепису 1897 року як джерела, абсолютні цифри можна вважати коректними лише для Правобережжя, аналіз тенденцій та еволюції історичного поступу не страждають³³.

Гірші справи у краєзнавчих і науково-популярних публікаціях, а також у працях з історії науки і техніки, історії педагогіки, музейних експозиціях тощо. Скажімо,

31. Г. Єфіменко і С. Кульчицький, «Кордони державні України, принципи та історична практика їх визначень», у *Енциклопедія історії України*, т. 5 (Київ: Наукова думка, 2008), 137–142.

32. Чорний, *Національний склад*.

33. Я. Грицак, *Нарис історії України: формування модерної української нації* (Київ: Генеза, 1996); Ф. Турченко і Г. Турченко, *Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX — 1921 р.)* (Київ: Генеза, 2003).

в обласних томах «Історія міст і сіл Української РСР» з історії Одеської, Миколаївської, Херсонської та інших областей відомості перепису 1897 року в межах області використано суто ілюстративно — в сюжетах про міста або райцентри, і лише подекуди згадано ті повіти, які в найбільшій мірі збігаються з межами області. Іноді трапляються курйозні випадки: Херсонську область ототожнюють із Херсонським повітом (хоча територія повіту поділена приблизно навпіл між Миколаївською і Херсонською областями) або взагалі з Херсонською губернією, що фактично спотворює історичний процес.

Безумовно, матеріали перепису 1897 року потребують чималих обрахунків для кожного числа. Скажімо, орієнтовна кількість населення Херсонщини у 1897 році має складатися з половини Херсонського повіту Херсонської губернії, Дніпровського повіту та третини Мелітопольського повіту Таврійської губернії. І такі маніпуляції слід зробити з кожним числом у переписі, і саме такий шлях є професійним.

Втім, з питанням етнічного (національного, етнонаціонального) складу населення за переписом 1897 року простим перерахунком справу не вирішити. Нагадаємо, що програма перепису не передбачала з'ясування етнічної (національної) самоідентифікації населення, що є найточнішою ознакою етнічної належності. Так, і до цієї ознаки є питання стосовно наявності відповідної атмосфери у суспільстві (скажімо, політичний тиск, форсмажорні обставини війни тощо), але кращої та статистично вимірюваної ознаки наразі не існує.

Перепис визначив півтори етнічні ознаки. Саме так, десь півтори з принаймні десятка. По-перше, йдеться про мову — перепис фіксував «рідну мову»³⁴. Але, як ішлося вже вище, цю ознаку враховували специфічно (йшлося лише про неписьменних російською мовою), і реальна кількість носіїв української мови суттєво зменшувалась. Це зрозуміло з імперського погляду на «малоросів» як частину «російського народу». По-друге, імперія вважала всіх, хто знав російську мову і міг на ній писати і читати, росіянами — ось де міститься підґрунтя путінського «русского мира». До того ж в умовах тотальної русифікації українська мова далеко не завжди є етномаркером. Це спостерігається навіть у сучасних умовах Війни за незалежність України і після 35 років існування незалежної України. Тому, оцінюючи мову як етномаркер за матеріалами перепису 1897 року, слід зважувати на походження і значення відповідних даних та недоречність механічно ототожнювати кількість україномовних і українців.

Другою етнічною ознакою у матеріалах перепису 1897 року була релігія, і тут виникає ще більше проблем. Зазвичай релігія є етномаркером в ситуаціях, коли саме релігія або конфесія є частиною протиставлення «свій — чужий» і сприяє усвідомленню спільнотою своєї несхожості (протиставлення) з іншими. Класичним зразком цього кейсу є євреї, вірмени, поляки тощо, а українці — в умовах проживання в західній діаспорі або іноземного панування з домінуванням іншої релігії або кон-

34. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, т. 48, *Черниговская губерния* (Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет МВД, 1904), 112–115.

фесії. В Російській імперії російська церква відігравала суттєву роль у зросійщенні України й українців.

Відповідно таблиця XII «Розподіл населення за віросповіданням» у матеріалах перепису, до прикладу, Чернігівській губернії (аналогічні таблиці є у томах для всіх губерній) із виділенням категорій «православні та єдиновірці», «старообрядці та ухиянти від православ'я», «вірмени-григоріани», «вірмени-католики», «римо-католики», «реформатори (пресвітеріани)», «баптисти», «меноніти», «англікани», «особи інших християнських ісповідань», «караїми», «їудеї», «магометани» та «особи інших нехристиянських ісповідань» майже нічого не дає для виділення українців³⁵. Варто зазначити, що ці дані дають уявлення про чисельність деяких інших етносів. Так, із цього переліку не виникає проблем з етноконфесійними спільнотами, скажімо з караїмами³⁶.

У матеріалах перепису є комбінована таблиця «Розподіл населення за віросповіданням і рідною мовою» для Чернігівської губернії³⁷. В ній у традиційних адміністративно-територіальних одиницях (губернія, сільське населення губерній, міста губернії, повіти з виділенням міст) поєднано комбінацію ознак «рідна мова» і «віросповідання». Це дозволяє виокремити українськомовних православних, яких можна визначити як найбільш близьких до українців. Якщо ж робити механічне ототожнення українськомовних і українців, то коректніше вести мову не про етнічну, а етномовну спільність. Проте у літературі найчастіше робиться простіше і ототожнюють українськомовних і українців. Очевидно, що дані лише щодо мови та комбінації мови і віросповідання різняться.

Візьмемо дані щодо Полтавської губернії. Так, у розробку по рідній мові включено 2 778 151 особу. З них українська мова є рідною для 2 583 133 осіб, або 92,98 %. Тобто за нашими підрахунками на основі перепису у Полтавській губернії українська етномовна спільнота складала 92,98 %³⁸. У розробку за комбінацією двох ознак («рідна мова» і «віросповідання») включено 2 778 151 особу. З них за комбінацією української мови і православ'я перепис виявив 2 582 182 особи, або 92,94 % (за нашими підрахунками на основі перепису)³⁹. Інакше кажучи, для Полтавської губернії різниця становить лише 0,004 %, тобто в абсолютних цифрах 951 особа в Полтавській губернії визнавала рідною мовою українську і не сповідувала православ'я.

Подивимося на ситуацію в інших українських губерніях. Скажімо, в мовну розробку щодо Катеринославської губернії було включено 2 113 674 особи, і з них для 1 456 369 осіб, або 68,9 %, рідною мовою була українська (за нашими підрахунками

35. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, т. 48, 110–111.

36. С. Водотика і Л. Савенок, «Походження кримських караїмів: аналіз існуючих концепцій і шляхи пошуку істини», *Чорноморський літопис* 3 (2011), 89–91.

37. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, т. 48, 116–137.

38. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, т. 33, *Полтавская губерния* (Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет МВД, 1904), 100–103.

39. *Ibid.*

на основі перепису)⁴⁰. В комбінованій таблиці зафіксовано 1 453 369 осіб з рідною українською мовою і православного віросповідання, або 68,18 % (за нашими підрахунками на основі перепису)⁴¹. І хоча різниця між виділенням українців лише за мовою та за комбінацією мови і віросповідання ніби несуттєва, вона таки існує і складає 0,72 %. Очевидно, що, якщо визначати питому вагу українців лише за мовою та за комбінацією мови та віросповідання, різниця за губерніями залежала від цілого комплексу умов — швидкості модернізації, рівня урбанізації, етнічної та релігійної ситуації, особливостей історичного поступу тощо.

Отже, визначити питому вагу українців як етнополітичної спільноти за наслідками перепису 1897 року наразі неможливо через численні лакуни необхідних первинних матеріалів, наявні методички і головне програму перепису. Тому некоректним (можна навіть сказати про методологічну помилковість) є ототожнення мовної й етнонаціональної структури. На жаль, повторимо ще раз, саме така ситуація панує в літературі. Так само на ці манівці збився і Сергій Чорний⁴². Використання більш досконалого підходу на основі комбінації мовної та релігійної ознак дещо покращує ситуацію за рахунок уточнення в межах 1 % (в бік зменшення порівняно лише з урахуванням мови) питомої ваги українців, але принципово ситуації не змінює. Тому коректніше вести мову про етномовну чи мовно-конфесійну етнонаціональні складові.

Проте евристичний потенціал перепису 1897 року наразі далеко не вичерпаний. У літературі є ще кілька більш-менш вдалих спроб перерахувати матеріали перепису.

Зокрема, є кейси визначення міри індустріальної модернізації з використанням даних перепису. У літературі на основі даних таблиці «Розподіл населення за становими групами і місцем народження» (про її зміст ішлося вище) і перерахунку населення з урахуванням змін кордонів встановлено рівень урбанізації як одну з ознак модернізації. Перші два місця очікувано посіли Херсонська (28,65 % населення склали мешканці міст) і Харківська (14,74 %) губернії, а останні місця — Волинська (7,82 %) і Подільська (7,35 %). Несподіваним виявилось третє місце української частини Бессарабії із 13,08 %. Уточнений рівень урбанізації України склав 11,6 %, що дорівнювало США у колоніальний період. На кінець XIX століття у передових країнах модернізації рівень урбанізації сягав 78 % у Великій Британії, 54 % у Німеччині, 40 % у Франції та США. Необхідний для індустріальної модернізації за Фернаном Броделем рівень у 40 % в Україні був досягнутий у 1950-х роках⁴³.

40. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, т. 13, *Екатеринославская губерния* (Санкт-Петербург: Центральный статистический комитет МВД, 1904), 74–75.

41. *Ibid.*, 76–77.

42. Чорний, *Національний склад*, 8–37.

43. Т. Водотика, «Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними першого загального перепису Російської імперії 1897 р.», *Український історичний журнал* 5 (2013), 127–130.

Інтенсивність, чисельність і склад міграції як усередині губерній, так і між ними в межах Наддніпрянської України та імперії в цілому проаналізовано в публікації «Ad fontes: джерелознавчий потенціал першого загального перепису Російської імперії 1897 року»⁴⁴. У ній зазначається, що населенню Наддніпрянщини була притаманна недостатня мобільність у координатах модернізації через становість та обмеження міграції селян, а саме селяни складали основну масу населення. Найбільшу мобільність демонструвала категорія перепису «інші стани» (з відомостей про рухливість населення) — бізнесмени, інтелігенція, ремісники, робітники тощо. Ця категорія була найбільшою мірою втягнута у модернізаційні процеси, але більшість була міцно пов'язана з інститутами традиційного суспільства. Отже, міграції «розхитували» становість і традиційне суспільство, але модернізація на кінець XIX ст. проходила лише початковий етап⁴⁵.

Точніше зрозуміти соціально-історичну «вагу» матеріалів перепису 1897 року дає змогу порівняльний аналіз його даних із результатами одноденних міських переписів Катеринослава (Дніпра), Житомира, Києва, Миколаєва, Одеси, Харкова і Херсона 1865–1917 років — усього 16. Виявлені підсумки далеко не всіх переписів і програми переписів суттєво різняться, але такий порівняльний аналіз істотно збагачує наші уявлення про історію міст пореформеної доби. Скажімо, за 1874–1897 роки чисельність населення Києва зросла з 130,6 тис. до 261,7 тис., або удвічі. Водночас кількість «самодіяльних», тобто осіб із самостійним доходом за тодішніми уявленнями, зросла з 28,9 тис. до 146,1 тис., або вп'ятеро⁴⁶. Це є яскравим свідченням поступу ринкових відносин, зростання виробництва та послуг, руйнування традиційного суспільства. Темп індустріалізації порівняно з провідними країнами Заходу не був вражаючим, але за 1874–1897 роки питома вага киян, зайнятих в індустріальному виробництві, зросла з 1,52 % до 8,43 %, або у 5,5 разів⁴⁷.

Порівняльний аналіз із залученням загального перепису 1897 року, одноденних міських переписів, промислової статистики і статистики оподаткування, динаміки надання купецьких гільдійських свідоцтв тощо дозволив Тетяні Водотиці уточнити питому вагу підприємців у соціальній структурі міського населення та аргументовано спростувати політизоване за формою і некоректне за суттю ленінське розуміння соціальної структури імперської Росії⁴⁸.

Комплексне залучення даних перепису (історіографічна спадщина, чисельність населення, історичні особливості, соціально-економічна спеціалізація, наявність індустріальної інфраструктури, динаміка модернізації тощо) та відомостей щодо

44. С. Водотика і І. Робак, «Ad fontes: джерелознавчий потенціал першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.», *Східноєвропейський історичний вісник* 16 (2020): 127–139.

45. *Ibid.*, 135–136.

46. Т. Водотика, «Особливості модернізаційних процесів у містах Наддніпрянщини другої половини XIX ст.: нові джерельні пошуки», *Регіональна історія України* 7 (2013), 164–167.

47. *Ibid.*

48. Т. Водотика, «Підприємці в соціальній структурі міського населення Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст.», *Український історичний збірник* 18 (2015), 120–126.

реперних точок особливостей історії міст дало змогу виділити «піонерів модернізації» — це Одеса, Київ, Харків, Катеринослав (Дніпро); міста «другого ешелону» — Здолбунів, Жмеринка, Козятин (як значні залізничні вузли), Бахмут (індустріальні технології видобутку солі), Кременчук (регіональний економічний центр), Маріуполь (нові технології металургії на базі донецького вугілля і керченської руди), Луганськ (патронний і паровозобудівний завод), Миколаїв (центр кораблебудування), Єлисаветград (Кропивницький) як центр сільськогосподарського машинобудування Півдня тощо⁴⁹.

Доповнює характеристику Одеси як флагмана модернізації спроба використати перерахунок даних перепису 1897 року щодо зафіксованих 64 груп зайнятості, про зміст яких ішлося вище. Це формальні, скоріше станово-фіскальні (на кшталт «ювелірна справа» чи «торгівля речами домашнього вжитку») групи⁵⁰, а тому така статистика не дає розуміння міри модернізації. Для адекватного розуміння процесу модернізації у розробку було включено 151,5 тис. осіб із самостійним заняттям, а 64 групи занять було згорнуто до таких груп: державна служба, громадська діяльність, фінанси, промисловість, будівництво, транспорт і зв'язок, сільське господарство, рибальство і промисли, сфера послуг.

Отже, у фінансовій сфері було зайнято лише 0,38 %, у торгівлі — 14,4 % (це руйнує усталені уявлення про Одесу як місто переважно торгівлі та фінансів), у промисловості — 22,05 %. Проте в індустріальних галузях було зайнято лише 28,4 % усіх зайнятих у промисловості, а більшість працювала в традиційних доіндустріальних галузях: деревооброблення, каменоломні, харчосмакові підприємства, пошив одягу та взуття з пануванням напівкустарних потужностей і технологій. Аналогічна картина була і в інших сферах економіки. «Основним джерелом існування мешканців міста була промисловість при важливій ролі торгівлі і послуг», — наголошується у статті «Соціально-економічне обличчя Одеси наприкінці XIX ст.: хода індустріальної модернізації за першим загальним переписом Російської імперії 1897 р.»⁵¹. Проте на кінець XIX століття індустріальна модернізація робила перші кроки, її успіхи мали здебільшого кількісний вимір і не відповідали якісним критеріям модерного суспільства⁵².

Підсумовуючи, наголосимо, що з матеріалами перепису 1897 року спостерігаємо контраверсійну ситуацію. З одного боку, програма перепису була обумовлена імперською «охранительной» ідеологією, спрямованою на приховування багатьох соціально-економічних проблем: національної та соціальної структури, краху становості, впливу ринкових відносин на кризу традиційного суспільства, міри мо-

49. Т. Водотика, «Типологія міст Наддніпрянської України в контексті формування культури підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст.», *Регіональна історія України* 8 (2014), 159–167.

50. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.*, т. 47, кн. 1, 132–133.

51. С. Водотика і Т. Водотика, «Соціально-економічне обличчя Одеси наприкінці XIX ст.: хода індустріальної модернізації за першим загальним переписом Російської імперії 1897 р.», в *Україна доби модернізації XIX–XX ст.: соціум, цінності, життєві практики* (Херсон: ХДУ, 2020).

52. *Ibid.*, 29.

дернізації Російської імперії врешті-решт. Тому перерахувати дані перепису за іншою програмою, щонайменше з урахуванням змін державних кордонів і браку первинних матеріалів, наразі неможливо.

Проте евристичний потенціал перепису далеко не вичерпаний. Про це свідчать в цілому успішні спроби використання матеріалів перепису для відповіді на нагальні питання історії та історичної демографії. Очевидно, що в міру поступу соціального знання у дослідників виникнуть нові питання, і перепис 1897 року може і має допомогти знайти адекватні відповіді.

REFERENCES

- Chislennost' i sostav rabochikh v Rossii na osnovanii Vseobshchei perepisi naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g.* Vols. 1–2. St. Petersburg: MVD, 1906.
- Chorny, D. *Po livyi bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.)*. Kharkiv: V. N. Karazin KhNU, 2007.
- Chorny, S. *Natsionalnyi sklad naselennia Ukrainy v XX storichchi: dovidnyk*. Kyiv: DNVP “Kartohrafiia”, 2001.
- Constitution of the United States. Transcript. National Archives. Accessed December 22, 2025. <https://www.archives.gov/founding-docs/constitution-transcript>.
- Hrytsak, Y. *Narys istorii Ukrainy: formuvannia modernoi ukrainskoi natsii*. Kyiv: Geneza, 1996.
- Kalinichenko, V. *Selianske hospodarstvo Ukrainy v period NEPu: istoryko-ekonomichne doslidzhennia*. Kharkiv: Osnova, 1997.
- Khazanov, A. *Kochevniki i vneshnii mir*. Almaty: Daik-Pres, 2002.
- Konstantinova, V. *Urbanizatsiia: pivdenoukrainskyi vymir (1861–2004 roky)*. Zaporizhzhia: AA Tandem, 2010.
- Kravchenko, B. *Sotsialni zminy i natsionalna svidomist v Ukraini XX st.*, translated by V. Ivashko and V. Korniienko. Kyiv: Onsovy, 1997.
- Obshchii svod po imperii rezul'tatov dannykh pervoi vseobshchei perepisi naseleniia, proizvedennoi 28 ianvaria 1897 g. 2 vols. St. Petersburg: MVD, 1905.
- Pervaia vseobshchaia perepis' naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g. Vol. 13. Ekaterinoslavskaia guberniia. St. Petersburg: Tsentral'nyi statisticheskii komitet MVD, 1904.
- Pervaia vseobshchaia perepis' naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g. Vol. 33. Poltavskaia guberniia. St. Petersburg: Tsentral'nyi statisticheskii komitet MVD, 1904.
- Pervaia vseobshchaia perepis naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g. Vol. 41. Tavricheskaia guberniia. St. Petersburg: Tsentral'nyi statisticheskii komitet MVD, 1904.
- Pervaia vseobshchaia perepis' naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g. Vol. 47. Gorod Odessa. St. Petersburg: Tsentral'nyi statisticheskii komitet MVD, 1904.
- Pervaia vseobshchaia perepis' naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g. Vol. 48. Chernigovskaia guberniia. St. Petersburg: Tsentral'nyi statisticheskii komitet MVD, 1904.
- Pervaia vseobshchaia perepis' naseleniia Rossiiskoi imperii 1897 g. Katalog sokhranivshikh sia perepisnykh listov v arkhivakh Rossii, Ukrainy i drugikh stran. <https://metrics.tilda.ws/perepis1897>.
- Robak, I. *Orhanizatsiia okhorony zdorova v Kharkovi za imperskoi doby (pochatok XVIII st. – 1916 r.)*. Kharkiv: KhDMU, 2007.
- Steshenko, V. “Perepysy naselennia”. In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol. 8, 130–134. Kyiv: Naukova dumka, 2011.
- Turchenko, F., and H. Turchenko. *Pivdenna Ukraina: modernizatsiia, svitova viina, revoliutsiia (kinets XIX – 1921 r.)*. Kyiv: Geneza, 2003.
- Vodotyka, S., and L. Savenok. “Pokhodzhennia krymskykh karaimiv: analiz isnuichykh kontseptsii i shliakhy poshuku istyny”. *Chornomorskyi litopys* 3 (2011): 88–92.

- Vodotyka, S., and T. Vodotyka. "Sotsialno-ekonomichne oblychchia Odesy naprykintsi XIX st.: khoda industrialnoi modernizatsii za pershym zahalnym perepysom Rosiiskoi imperii 1897 r." In *Ukraina doby modernizatsii XIX–XX st.: sotsium, tsinnosti, zhyttievi praktyky*, 24–30. Kherson: KhDU, 2020.
- Vodotyka, T. "Mihratsiini y modernizatsiini protsesy v mistakh Naddniprianskoi Ukrainy za danymy pershoho zahalnoho perepysu Rosiiskoi imperii 1897 r." *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 5 (2013): 124–142.
- Vodotyka, T. "Osoblyvosti modernizatsiinykh protsesiv u mistakh Naddniprianshchyny druhoi polovyny XIX st.: novi dzherelni poshuky". *Rehionalna istoriia Ukrainy* 7 (2013): 159–174.
- Vodotyka, T. "Pidpriemtsi v sotsialnii strukturi miskoho naselennia Naddniprianskoi Ukrainy v druhi polovyni XIX – na pochatku XX st." *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk* 18 (2015): 118–127.
- Vodotyka, T. "Typolohiia mist Naddniprianskoi Ukrainy v konteksti formuvannia kultury pidpriemnytstva v druhi polovyni XIX – na pochatku XX st." *Rehionalna istoriia Ukrainy* 8 (2014): 155–168.
- Vodotyka, S., and I. Robak. "Ad fontes: dzhereloznavchy potentsial pershoho zahalnoho perepysu naselennia Rosiiskoi imperii 1897 r." *Skhidnoievropeyskyi istorychnyi visnyk* 16 (2020): 127–139.
- Yefimenko, H., and S. Kulchytskyi. "Kordony derzhavni Ukrainy, pryntsypy ta istorychna praktyka yikh vyznachen". In *Entsyklopediia istorii Ukrainy*, vol. 5, 137–142. Kyiv: Naukova dumka, 2008.

HEURISTIC POTENTIAL OF GENERAL POPULATION CENSUSES IN HISTORICAL DEMOGRAPHY

The article analyzes the heuristic potential of general population censuses as a key source for historical demography, using All-Imperial Population Census of the Russian Empire in 1897 as a case study. It examines the role of censuses in the formation of demography as a scientific discipline and their importance for state governance from the early modern period to the twentieth century. Particular attention is paid to the census program, methodology, publication of results, and the structure of its statistical tables.

The study explores the informative value of the 1897 census for investigating population size, social structure, urbanization, migration patterns, levels of education, linguistic and confessional composition, occupational structure, and socio-economic transformations in Dnieper Ukraine at the end of the nineteenth century. Special emphasis is placed on methodological challenges in using census materials, including difficulties in reconstructing ethnic composition due to the absence of ethnic self-identification in the census program, the specific recording of native language and religion, and changes in administrative and territorial boundaries.

The article concludes that despite the ideological limitations of the census program, the 1897 census remains one of the most reliable and informative sources for the study of historical demography, socio-economic history, and modernization processes. Its heuristic potential has not yet been exhausted and can be further expanded through critical analysis, recalculation of data, and interdisciplinary approaches.

Keywords: historical demography, population censuses, 1897 census, Russian Empire, Dnieper Ukraine, urbanization, migration, social structure, ethnolinguistic composition, modernization.